

Οι δηλώσεις μετανοίας στην εφημερίδα *Εμπρός*: Μια ποιοτική προσέγγιση ποσοτικών δεδομένων

Εισαγωγή

Οι περισσότερες μελέτες που εστιάζουν στον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο και στις διώξεις του μεταπολεμικού κράτους αναφέρονται, μεταξύ άλλων, και στο ιδιότυπο μέτρο των δηλώσεων μετανοίας, δίχως όμως να εμβαθύνουν. Επίσης, ιστορικοί που εξετάζουν μαρτυρίες και απομνημονεύματα της περιόδου, ιδίως κείμενα που περιγράφουν την εμπειρία εγκλεισμού και την συνθήκη της δίωξης, έχουν επισημάνει την εξής ιδιομορφία: στο σύνολο μιας πλούσιας συγγραφικής και εκδοτικής δραστηριότητας, οι μαρτυρίες που αναγνωρίζουν και περιγράφουν την εμπειρία της υπογραφής δήλωσης μετανοίας δεν υπερβαίνουν μονό αριθμό. Μάλιστα, επεκτείνοντας αυτό το συλλογισμό η Τ. Βερβενιώτη έχει υποστηρίξει πως οι πραγματικοί «αφανείς» της περιόδου είναι οι δηλωσίες.¹

Ωστόσο, η δήλωση μετανοίας ήταν ένα μαζικό φαινόμενο, ιδιαίτερα κατά τον εμφύλιο και την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο. Ως εκ τούτου, οι δηλωσίες μπορεί να μην αφηγήθηκαν την ιστορία τους αλλά άφησαν το ίχνος τους, το οποίο δεν είναι άλλο από την δήλωση μετανοίας που υπέγραψαν. Απλώς μέχρι τώρα δεν αποτέλεσε αντικείμενο ιστορικής έρευνας και ανάλυσης. Αυτό επιχειρείται για πρώτη φορά στο παρόν άρθρο. Να αξιοποιήσει ερευνητικά ένα μικρό τμήμα αυτού του πολύτιμου αρχειακού υλικού. Μικρό καθώς προέρχεται από μια μόνο εφημερίδα και πολύτιμο διότι προσφέρει πολυδιάστατες πληροφορίες για τους/τις παραγωγούς του, από τα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά έως στρατηγικές υπεράσπισης και προστασίας του εαυτού σε συνθήκες ακραίας δίωξης.

Οι δηλώσεις μετανοίας

Με τον όρο *δήλωση μετανοίας* περιγράφεται μία ιδιότυπη νομικο-πολιτική διαδικασία, σύμφωνα με την οποία η απλή υπογραφή μιας δήλωσης που αφορούσε στην «*αποκήρυξη του Κομμουνισμού, του ΚΚΕ κ.ο.κ.*» ανέστειλε ή ακόμη και ακύρωσε οποιαδήποτε ποινή βάρυνε τον πολίτη από το *ιδιώνυμο*² αδίκημα της συμμετοχής στο Κομμουνιστικό Κόμμα, της συνδικαλιστικής δράσης ή της διεκδίκησης κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων.³ Το μέτρο αυτό εφαρμόστηκε, με τροποποιήσεις, σε όλες τις ταραγμένες περιόδους, από τον Μεσοπόλεμο έως και την Δικτατορία των Συνταγματαρχών. Ωστόσο, παρά την διαδεδομένη αντίληψη που θέλει την δήλωση μετανοίας δημιουργήμα της Μεταξικής Δικτατορίας, στην πραγματικότητα αυτή θεσπίστηκε από την κυβέρνηση Τσαλδάρη το 1935.⁴ Η συμβολή του Μανιαδάκη, ως Υφυπουργού Δημόσιας Ασφάλειας του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου, έγκειται στη διεύρυνση της εμβέλειας του μέτρου, καθώς πλέον δεν αφορούσε μόνο τους καταδικασμένους σε εγκλεισμό ή εκτόπιση άλλα και κάθε συλληφθέντα ή αντιμετώπιμο με τις Αρχές πολίτη.

Η αρχική “σύλληψη” της δήλωση μετανοίας, ως νομικής πράξης, το πιθανότερο είναι να συνιστούσε ένα διάβημα του «*ενόχου*» προς τις Αρχές ότι ο/η υπογράφων αποστασιοποιείται, «*αποστρατεύεται*» και δεν αποτελεί πλέον κίνδυνο για το καθεστώς. Ωστόσο, δεν λειτούργησε ως πράξη που αφορούσε αποκλειστικά στη *σχέση κράτους-πολίτη*. Σύμφωνα με το κυρίαρχο αφήγημα της Αριστεράς, η δήλωση μετανοίας αποτέλεσε το βασικό μέτρο που επιστράτευσε το αστικό σύστημα και οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του εναντίον του κινήματος και των μελών του. Απώτερος σκοπός του μέτρου αυτού θεωρήθηκε πως ήταν να πλήξει το κύρος και την εικόνα του ΚΚΕ «*στα μάτια του λαού*». Ως εκ τούτου, η υπογραφή δήλωσης μετανοίας καταγράφηκε, στους κύκλους του ΚΚΕ ως προδοσία του *Κόμματος, του Αγώνα, των Συντρόφων*. Επίσης, με γνώμονα την μέριμνα για την προστασία και περιφρούρηση της λαϊκής αποδοχής του, το ΚΚΕ κήρυξε από την πρώτη στιγμή τη «*μάχη ενάντια στις δηλώσεις*».⁵ Την μάχη αυτή καλούνταν να δώσουν όλοι οι κομμουνιστές όταν έρχονται αντιμετώπιμοι με την Ασφάλεια και τους άλλους κρατικούς μηχανισμούς καταστολής. Το στέλεχος, το μέλος ή ο οπαδός που δεν κατόρθωνε να ανταπεξέλθει και υπέ-

γραφει λάμβανε το προσωνόμιο δηλωσίας. Ο όρος, όμως, συνεκδοχικά αποτύπωνε και άλλες σημασίες, όπως «αποστάτης», «λιπόψυχος», «χαφιές» και «προδότης». Ως εκ τούτου, ο/η δηλωσίας αντιμετώπιζε την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό. Αποκλεισμό όχι μόνο κομματικό αλλά και σε κοινωνικό και φιλικό επίπεδο.⁶ Συνεπώς, η δήλωση μετανοίας κατέληξε από αναφορά στη σχέση πολίτη - κράτους να περιγράφει ταυτόχρονα και την σχέση του με το «Κόμμα», το «κίνημα», την ομάδα συμβίωσης, την «κοινότητα των συντρόφων».

Οι δηλώσεις μετανοίας στον Τύπο

Η θέση αυτή του ΚΚΕ για την σκοπιμότητα που εξυπηρετούσαν οι δηλώσεις μετανοίας δεν μπορεί να θεωρηθεί άτοπη. Οι δηλώσεις μετανοίας καταθέτονταν στα κατά τόπους τμήματα της Αστυνομίας και της Χωροφυλακής, τα Κέντρα Νεοσυλλέκτων, τα Συμβούλια Νομιμοφροσύνης των σχετικών Υπουργείων και τα Δικαστικά Μέγαρα, τις εκάστοτε Διοικήσεις Φυλακών ή στρατοπέδων εξορίας. Ωστόσο, σε αντίθεση με κάθε άλλη συναλλαγή κράτους-πολίτη, πάγια τακτική του κατασταλτικού μηχανισμού αποτελούσε η δημοσίευση των δηλώσεων στον τοπικό Τύπο και η ανάγνωση τους εκ του άμβωνος στην ενορία που υπαγόταν ο/η δηλωσίας. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο του Εμφυλίου, ο αθηναϊκός και περιφερειακός Τύπος έβριθε από δηλώσεις, οι οποίες «φιλοξενούνταν», συνήθως, σε διακριτή και μόνιμη στήλη ανάμεσα στην ενότητα των «Κοινωνικών», πλάι δηλαδή σε ανακοινώσεις γάμων, κηδειών, ευχαριστηρίων και στο «Πρόγραμμα των Κινηματογράφων». Πρόκειται για ένα αρκετά μεγάλο σώμα, εάν αναλογίσει κανείς πως τα έτη 1948-1949, περίοδο αιχμής των στρατιωτικών επιχειρήσεων, δημοσιεύονται ημερησίως περί τις 8 με 10 δηλώσεις μετανοίας.⁷

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι σε αντίθεση με τη δήλωση των δημοσίων υπαλλήλων, η οποία μοιραζόταν έντυπη, δακτυλογραφημένη και έτοιμη προς συμπλήρωση, οι υπόλοιπες δηλώσεις μετανοίας δεν είχαν τυποποιημένη μορφή.⁸ Μία χαρακτηριστική δήλωση μετανοίας, όπως εντοπίζεται στον Τύπο, είναι η ακόλουθη:

Ο/Η κάτωθι υπογεγραμμένος/η Χ.Χ. του Χ. και της Χ. το γένος Χ., ετών Χ, κάτοικος Αθηνών επί της οδού Χ. αριθμός Χ, δηλώνω ότι α) ουδέποτε υπήρξα κομμουνιστής β) κατά την περίοδο της κατοχής αναμείχθην εις την [όνομα οργάνωσης] γ) κατά το έτος Χ ωργανώθην εις το ΚΚΕ και ηργάσθην δια την επικράτιση των αρχών του. Ως εκ τούτου δηλώ υπευθύνως ότι αποκηρύσσω μετά βδελυγμίας το ΚΚΕ και τας παραφυάδας αυτού. /Αθήναι την (ημερομηνία) Ο/Η δηλών/ούσα Χ.Χ.

Αυτό είναι ένα συνηθισμένο δείγμα. Ορισμένες δηλώσεις είναι συνοπτικές, άλλες περιλαμβάνουν μια σύντομη επιχειρηματολογία κατά των «εγκλημάτων των κομμουνιστών», ενώ μια τρίτη κατηγορία είναι μακροσκελείς, με ενδελεχή αναφορά στην οργανωτική διαδρομή των υπογράφωντων/ουσών και θυμίζουν τις ολοσέλιδες —και συχνά δισέλιδες— δηλώσεις μετανοίας που υπογράφονταν στη Μακρόνησο. Τα στοιχεία που αναγράφονται δεν είναι σταθερά και εναλλάσσονται. Κατά κανόνα, αναφέρονται ονοματεπώνυμο, πατρώνυμο, μητρώνυμο, τόπος καταγωγής και κατοικίας, φύλο και η, ενδεχόμενη, πολιτική ένταξη είτε στο ΚΚΕ είτε σε κάποια άλλη οργάνωση. Σε αρκετές περιπτώσεις αναγράφεται ή εξάγεται από τα συμφραζόμενα η ηλικία, το επάγγελμα, η επωνυμία του εργοδότη και ενδεχόμενη εσωτερική μετανάστευση.

Αναφορικά με την επιλογή του Τύπου ως πεδίο έρευνας οφείλονται ορισμένες διευκρινήσεις, καθώς σώματα πρωτότυπων δηλώσεων μετανοίας έχουν εντοπιστεί σε δημόσια αρχεία, καθώς και σε ιδιωτικές συλλογές. Όμως, τα αρχεία αυτά αποτελούν τμήματα ή ακόμη και ψηφίδες ευρύτερων αρχειακών σωμάτων, τα οποία συνήθως δεν διασώζονται και, ως εκ τούτου, δεν δύναται να διασταυρωθεί ο βαθμός αποσπασματικότητάς τους. Ακόμα και εάν επιλεγόταν ένα συνεκτικό αρχείο, όπως αυτό του Συμβουλίου Νομιμοφροσύνης του Υπουργείου Γεωργίας, το οποίο είναι πλήρες και φυλάσσεται στα ΓΑΚ, δεν θα προέκυπταν ασφαλή συμπεράσματα, δεδομένου ότι αφορά μια πολύ συγκεκριμένη επαγγελματική κατηγορία. Αντιθέτως, στην περίπτωση των εφημερίδων, υποστηρίζεται πως κάθε έντυπο προφέρει ένα, σχετικά, αντιπροσωπευτικό και αξιόπιστο δείγμα, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη τον παράγοντα του τόπου έκδοσης. Λόγου χάρη, είναι αναμενόμενο σε μία αθηναϊκή εφημερίδα να υποεκπροσωπούνται τα αγροτικά στρώματα, έναντι μιας επαρχιακής, όπου μάλλον θα υπερτερούν.

Πάρα ταύτα, η μέχρι στιγμής μελέτη των δημοσιευμένων στον Τύπο δηλώσεων μετανοίας αποδεικνύει πως πρόκειται για ένα μοναδικής αξίας, ανεκμετάλλευτο τεκμηριωτικό υλικό, το οποίο δύναται να αποτελέσει την κύρια πηγή προσέγγισης, σχιαγράφησης και ανασυγκρότησης της εικόνας του δηλωσία. Παράλληλα, εξετάζονται τα ακόλουθα ζητήματα: Η λειτουργία της δήλωσης, ως μέρος των πρακτικών του κρατικού κατασταλτικού μηχανισμού. Στάσεις ζωής και στρατηγικές επιβίωσης στην οριακή συνθήκη της πολιτικής και ατομικής δίωξης. Η έμφυλη διάσταση των δηλώσεων μετανοίας. Τέλος, εάν οι δηλώσεις μετανοίας μπορούν να αναπληρώσουν, εν μέρει βέβαια, το κενό από την καταστροφή των φακέλων της Ασφάλειας και να μας δώσουν στοιχεία ως προς την, κατά περιόδους, κοινωνική σύνθεση των μελών του ΚΚΕ.

Η έρευνα επικεντρώνεται στην περίοδο 1946-1952, από την έναρξη του Εμφυλίου έως τα «μέτρα ειρηνεύσεως». Το μοναδικό κριτήριο επιλογής της περιόδου αυτής αντί της μεταξικής έγκειται αποκλειστικά στη μερική πρόσβαση στα κοινωνιολογικά στοιχεία των μελών του ΚΚΕ, στη μαζικότητα των οργανώσεων του και το εύρος του υπό καταστολή κινήματος. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, πριν τη μεταξική δικτατορία, το ΚΚΕ αριθμούσε περί τα 17.500 μέλη και στις εκλογές του 1936 λαμβάνει 73.411 ψήφους,⁹ ενώ το 1945 άγγιζε τα 430-450.000 μέλη, οι Εαμικές οργανώσεις τα 1.520.000-2.020.000 μέλη και στις Εαμικές εκλογές ψήφησαν, τουλάχιστον, 1.500.000 πολίτες.¹⁰

Η εφημερίδα *Εμπρός* ως πεδίο δημοσίευσης των δηλώσεων μετανοίας

Ήδη έχει ολοκληρωθεί η αποδελτίωση της εφημερίδας *Εμπρός*, μια καθημερινή, αθηναϊκή εφημερίδα υψηλής αναγνωσιμότητας. Αρχικά αντιβενιζελική, εκπροσωπούσε στη συνέχεια το χώρο της Δεξιάς. Διευθυντής Σύνταξης την εν λόγω περίοδο είχε αναλάβει ο Πότης Τσιμπιδάρος, γεγονός που ενίσχυε το κύρος και την αξιοπιστία της στους αναγνώστες.¹¹ Καταρχάς, αποδελτιώθηκαν από την εφημερίδα όλες δηλώσεις μετανοίας που εντοπίστηκαν. Στην συνέχεια, συγκροτήθηκε μία βάση δεδομένων όπου καταχωρήθηκαν όλα τα στοιχεία και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που αναγράφονται σε αυτές ή συνάγονται από τα συμφραζόμενα. Με την αποδελτίωση αυτή εντοπίστηκαν συνολικά 5.931 δη-

λώσεις μετανοίας από τις οποίες οι 3.082 υπογράφονται στην Μακρόνησο. Οι υπόλοιπες 2.849 αναγράφουν ως τόπο υπογραφής κατά κύριο λόγο την Αθήνα ή τα περίχωρα, δίχως αυτό να ταυτίζεται πάντα με τον τόπο διαμονής. Οι δηλώσεις αυτές καταμετρούνται χωριστά, καθώς δημοσιεύονται και χωριστά. Δεχόμαστε συμβατικά το διαχωρισμό σε δύο κατηγορίες, «Μακρονησιώτες» και «Πολίτες», με βάση τις οποίες προσεγγίζονται και αναλύονται τα δεδομένα.

Οι δηλώσεις των «Πολιτών» δημοσιεύονται στη δεύτερη σελίδα της εφημερίδας και σε διακριτή στήλη. Μέχρι το 1948, δεν έχει παγιωθεί η μορφή τους ως δημοσίευμα. Ο τίτλος εναλλάσσεται καθημερινά ανάμεσα στο «ΔΗΛΩΣΙΣ», «ΔΗΛΩΣΙΣ ΜΕΤΑΝΟΙΑΣ» και «ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΔΗΛΩΣΙΣ». Σπανιότερα, εντοπίζονται και με τον τίτλο «ΑΠΟΚΗΡΥΣΣΟΥΝ ΤΟΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΝ». Την ίδια περίοδο, μάλιστα μπορεί εμπεριέχονται και σε σύντομα άρθρα, όπως τα παρακάτω:

ΠΟΛΛΟΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΙ ΑΠΟΚΗΡΥΣΣΟΥΝ

ΤΟ Κ.Κ. -ΚΑΤΕΡΑΚΩΘΗ ΤΟ ΗΘΙΚΟΝ ΤΩΝ

[...] Πολλοί εξ αυτών [μέλη του ΕΛΑΣ, του εφεδρικού ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ] αντιλαμβάνομενοι την ατίμωσιν και την προδοσίαν εις την οποίαν τους ωδήγησαν οι εαμβουύλαροι ηγέται του Κ.Κ.Ε. προβαίνουν δι' υπεύθυνων δηλώσεων εις αποκήρυξιν του κομμουνιστικού κόμματος. Κατωτέρω δημοσιεύομεν μίαν εκ των πολυάριθμων τούτων δηλώσεων μετανοίας τας οποίας υπέβαλον χθες κομμουνισταί εις τον Διοικητήν Γενικής Ασφαλείας.

ΑΠΟΓΥΜΝΩΝΟΝΤΑΙ ΟΙ ΠΡΟΔΟΤΑΙ ΤΟΥ Κ.Κ. -

ΑΘΡΟΑΙ ΑΠΟΚΗΡΥΞΕΙΣ

Πολλοί συμπαθούντες ή και ενεχόμενοι ακόμη εις τας εγκληματικές πράξεις του ΚΚΕ προβαίνουν αθρόως εις αποκήρυξιν του Κομμουνιστικού κόμματος ανομολογούντες την προδοτικήν δράσιν του. Αι δηλώσεις αι οποίαι αποτελούν συντριπτικόν πλήγμα κατά των εξομοτών του ΚΚ υποβάλλονται κατά δεκάδας εις την Γενικήν Ασφάλειαν τόσοσ από τους συλληφθέντας όσοσ και από τους διωκόμενους και παρουσιαζόμενους αυθορμήτως εις τας αστυνομικάς αρχάς. Ιδού μία εξ αυτών.¹²

Στα μέσα του 1948 ο τίτλος κατασταλάζει σε «ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΔΗΛΩΣΕΙΣ» με συγκεκριμένο τυπογραφικό «στήσιμο».

Με τις δηλώσεις των «Μακρονησιωτών» η κατάσταση είναι διαφορετική. Εξαρχής, δημοσιεύονται υπό τον τίτλο, «ΟΙ ΜΑΚΡΟΝΗΣΙΩΤΑΙ ΑΠΟΚΗΡΥΣΣΟΥΝ ΤΟ Κ.Κ.Ε. ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΤΑΡΣΙΑΝ», και τον ακόλουθο τυποποιημένο πρόλογο: «Λαμβάνομεν αθρόας επιστολάς οπλιτών εκπαιδευομένων εις Μακρόνησον, δια των οποίων οι επιστολογράφοι αποκηρύσσουν το ΚΚΕ, τας παραφυάδας του και την ανταρσίαν, δηλούν δε ότι είναι έτοιμοι να πολεμήσουν δια την μητέρα Ελλάδα. Ο κατωτέρω πίναξ δεικνύει του μέχρι χθες επιστολογράφους μας».¹³

Ωστόσο, παρουσιάζουν και ορισμένες ιδιαιτερότητες. Καταρχάς, δεν δημοσιεύονται σε καθημερινή βάση, αλλά με ακανόνιστη περιοδικότητα. Εικάζεται πως δεν αφορά σε απόφαση του εντύπου, αλλά δημοσιεύονται με την συχνότητα που αποστέλλονται από τη Μακρόνησο. Επίσης, αντί για αυτούσιες τις δηλώσεις μετανόιας, δημοσιεύεται μία ονομαστική κατάσταση ανά Τάγμα και λόχο, όπου αναφέρεται ονοματεπώνυμο, πατρώνυμο, κλάση και τόπος κατοικίας. Στην περίπτωση, μάλιστα, που η λίστα είναι μακρά, άνω δηλαδή των 50-60 ονομάτων, περιορίζονται στην αναγραφή μόνο του επιθέτου και των αρχικών του ονόματος και του πατρώνυμου. Το ίδιο εφαρμόζεται –ευτυχώς για την έρευνα– σπανίως και σε περιπτώσεις με σύντομες ονομαστικές καταστάσεις, όπου η μοναδική ερμηνεία είναι η έλλειψη χώρου στο φύλλο. Υποστηρίζεται δηλαδή πως ο συντάκτης προσπαθεί να περιορίσει την έκταση του δημοσιεύματος. Εξ αυτού όμως, χάνεται ένα πλήθος στοιχείων και δεδομένων.

Ανάλυση ποσοτικών δεδομένων

Ημερομηνία δημοσίευσης

Η ημερομηνία υπογραφής της δήλωσης μετανόιας σε ορισμένες περιπτώσεις απουσιάζει με ευθύνη συνήθως, αν όχι πάντα, της εφημερίδας. Για τον λόγο αυτό, αντί να εστιάσουμε στην ημερομηνία υπογραφής, εξετάζουμε το μοναδικό και αδιαμφισβήτητο δεδομένο που παρέχεται και δεν είναι άλλο από την ημερομηνία δημοσίευσης του φύλλου της εφημερίδας. Η αποδελτίωση της εφημε-

ρίδας ξεκινάει από τον Γενάρη του 1945. Η πρώτη δήλωση μετανοίας που εντοπίζεται είναι δημοσιευμένη στις 29 Ιουλίου του 1945, γεγονός που σχετίζεται με το κύμα συλλήψεων όσων συμμετείχαν στα Δεκεμβριανά, καθώς και την ανάπτυξη της λευκής τρομοκρατίας. Η επόμενη δημοσιεύεται στις 25 Ιουνίου του 1946, σχεδόν ένα χρόνο μετά. Το χρονικό αυτό κενό προβληματίζει, καθώς κατά στο διάστημα αυτό, μεταξύ άλλων, διεξάγονται οι δίκες στα Κακουργιοδικεία.¹⁴ Η δήλωση μετανοίας, ως προϋπάρχουσα τεχνολογία του κατασταλτικού μηχανισμού, δεν βρίσκει εφαρμογή. Με άλλα λόγια, σε μια συνθήκη διαρκούς κλιμάκωσης των διώξεων, οι διωκόμενοι δεν φαίνεται να κάνουν χρήση του «ευεργετικού» αυτού μέτρου. Η κομβική διαφοροποίηση που έχει συντελεστεί λίγες μόλις ημέρες πριν την 25η Ιουνίου, είναι η θέσπιση του Γ' Ψηφίσματος με το οποίο θεσμοθετείται εκ νέου το κατασταλτικό πλαίσιο και επιφέρει με ευκολία, πλέον, την ποινή του θανάτου για σωρεία αδικημάτων.

Στον Πίνακα 1 αποτυπώνεται η συνολική, μηνιαία κατανομή των εντοπισμένων δηλώσεων μετανοίας της περιόδου 1946-1950. Αν και αρκετά πυκνός, θεωρήθηκε πιο χρηστικός και «εύγλωττος», από τον διαχωρισμό ανά έτη. Επίσης, θα μπορούσε ως χρονική αφετηρία να οριστεί συμβατικά ο Ιανουάριος του 1947, καθώς από την 2η δήλωση (Ιούνιος του 1946) μέχρι και τον Ιούνιο του 1947, οι δημοσιευμένες δηλώσεις δεν ξεπερνούν τις δύο ανά μήνα. Οι 76 δηλώσεις που εντοπίζονται τον Σεπτέμβριο του 1946 αποτελούν ιδιαίζουσες περιπτώσεις. Πρόκειται για δύο ομαδικές δηλώσεις 36 ανδρών από το Γιαννοχώρι Νεστορίου και 22 από το Πολυκέρασο (Τσερέσνιτσα) Καστοριάς.¹⁵ Από τον Ιούλιο του 1947 αρχίζουν να αποτελούν καθημερινό φαινόμενο. Έχει μεσολαβήσει σχεδόν ένας χρόνος από την θέσπιση του Γ' Ψηφίσματος και την σύσταση των Έκτακτων Στρατοδικείων. Το μικρό, προς το παρόν, ενδεχόμενο καταδίκης σε θάνατο δεν φαίνεται να αποτελεί ικανή συνθήκη επαναφοράς του μέτρου των δηλώσεων. Η κανονικοποίηση του, όσον αφορά στην κατηγορία των «Πολιτών» —όπως την έχουμε ήδη ορίσει— επανέρχεται από τα μέσα του 1947, στη συγκυρία της εφαρμογής του Δόγματος Τρούμαν, της μαζικοποίησης των θανατικών καταδικαστικών αποφάσεων από τα Έκτακτα Στρατοδικεία, της μεταφοράς των πρώτων κληρωτών στη Μακρόνησο και της έναρξης των απολύσεων εκτοπισμένων.

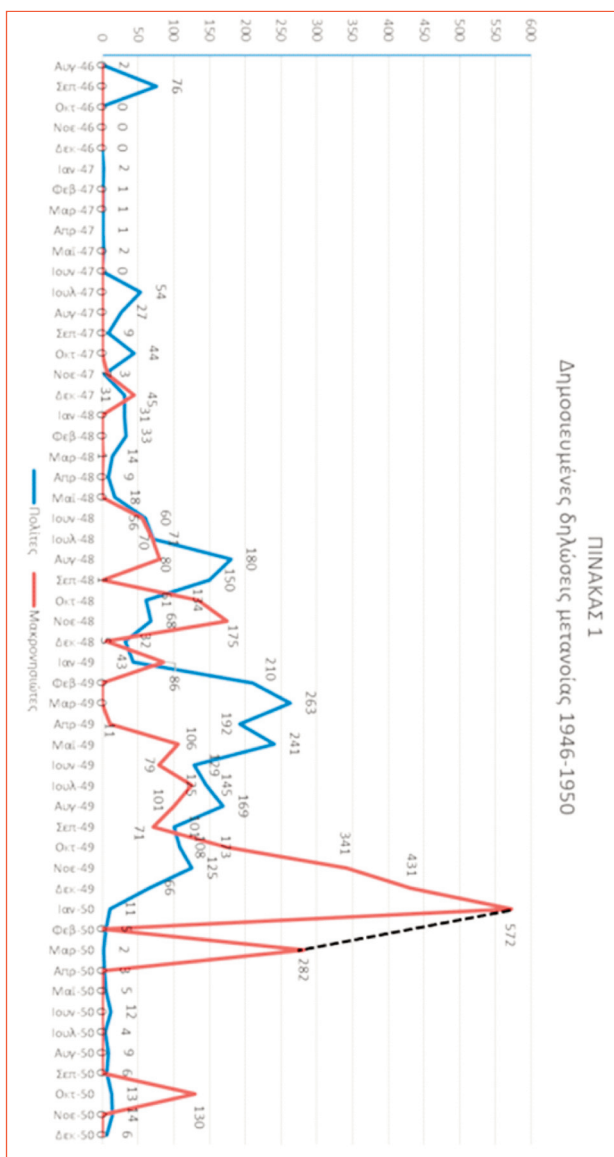
Από τα μέσα του 1948, η αύξηση των δημοσιευμένων δηλώσεων ακολουθεί

την κορύφωση των στρατιωτικών επιχειρήσεων και της δραστηριότητας των Έκτακτων Στρατοδικείων, ενώ σημαντική επίδραση ασκεί και η ίδρυση του πρώτου Τάγματος Ιδιωτών (Α' Ε.Σ.Α.Ι.) στη Μακρόνησο. Με την πτώση του Γράμμου και την υποχώρηση του ΔΣΕ, φθίνουν και οι δημοσιεύσεις των δηλώσεων μετανοίας «Πολιτών». Από τον Γενάρη του 1950, εντοπίζονται σποραδικά, ενώ από τον επόμενο χρόνο ανιχνεύονται σε συχνότητα μεγαλύτερη του μήνα. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι δεν παύουν να δημοσιεύονται δηλώσεις καθ' όλη την περίοδο έως και το 1967.

Οι δηλώσεις που υπογράφονται στη Μακρόνησο ακολουθούν μια ελαφρώς διαφοροποιημένη κλιμάκωση, η οποία διαμορφώνεται βάσει τόσο των εσωτερικών (εντός Μακρονήσου) όσο και των εξωτερικών συνθηκών και εξελίξεων. Οι πρώτες δηλώσεις μετανοίας δημοσιεύονται στον Δεκέμβριο του 1947 και υπογράφονται από 45 έφεδρους αξιωματικούς, οι οποίοι είτε έχουν λάβει φύλλο πορείας είτε βρίσκονται ήδη στη Μακρόνησο. Η πρώτη κορύφωση παρατηρείται έπειτα από τα γεγονότα ή τη «Σφαγή» όπως επικράτησε να αποκαλείται στο Ά Τάγμα¹⁶ και συμπίπτει, όπως και στην περίπτωση των «Πολιτών», με τις πολεμικές επιχειρήσεις. Ένα δεύτερο κύμα δηλώσεων μετανοίας σχετίζεται με τη συγκρότηση του Α' ΕΣΑΙ. Η πρώτη σημαντική διαφοροποίηση των «Πολιτών» από τους «Μακρονησιώτες» ανιχνεύεται μετά τον Αύγουστο του 1949. Από τον Σεπτέμβριο του 1949 έως τον Μάρτιο του 1950 δημοσιεύονται πάνω από τις μισές δηλώσεις της υπό διερεύνηση περιόδου.¹⁷ Σημαντικό παράγοντα αυτής της κορύφωσης αποτελεί η «ήττα» και η επιρροή της στο ηθικό των πολιτικών εξόριστων. Παράλληλα, όμως, πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι τον Νοέμβριο του 1949 ιδρύεται το Β' ΕΣΑΙ, ενώ πληθαίνουν οι απολύσεις των πολιτικών εξόριστων. Τέλος, μια ενδιαφέρουσα πτυχή σχετίζεται με το κενό που παρατηρείται από τον Απρίλιο μέχρι και τον Αύγουστο του 1950. Στις 5 Μαρτίου του 1950 διεξάγονται εθνικές εκλογές και στις 15 Απριλίου δίδεται η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Πλαστήρα. Στο πλαίσιο των Προγραμματικών Δηλώσεων της Κυβέρνησης περιλαμβάνονται και τα «μέτρα επιείκειας». Επομένως, εν αναμονή ενός νόμου που θα επιτρέψει την απόλυσή τους, οι πολιτικοί εξόριστοι δεν έχουν λόγο υπογραφής δήλωσης μετανοίας. Στα μέσα του Αυγούστου, ως απόρροια της προκήρυξης των «μέτρων επιείκειας», ο κυβερνητικός συνασπισμός καταρρέει. Δύο μήνες μετά εντοπίζονται 130 δηλώσεις

μετανοίας. Το μέτρο έχει αποκτήσει και πάλι το ρόλο του ως μοναδική και αναγκαία προϋπόθεση επανόδου στη ζωή και την κανονικότητα για τους πολιτικούς εξόριστους.

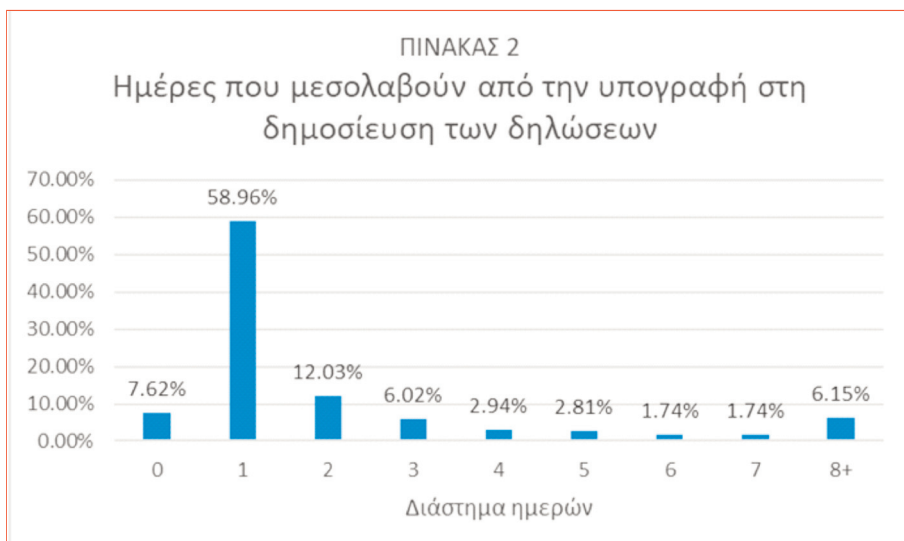

Συμπερασματικά, ως βασικότερος παράγοντας που καθορίζει την απόφαση υπογραφής ή μη δήλωσης μετανοίας αναδεικνύεται ο φόβος, όχι του θανάτου του ίδιου αλλά της ιδιότητας του μελλοθάνατου. Μια ιδιότητα στην οποία μπορούσε να υπαχθεί είτε με καταδίκη από Έκτακτο Στρατοδικείο είτε με απόφαση εκτόπισης στη Μακρόνησο. Έτσι εξηγούνται και περιπτώσεις κομμουνιστών με πλούσια και μακρά δράση, όπως ο Σ.Φ που υπογράφει δήλωση μετανοίας στις 14 Σεπτεμβρίου 1948 και αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι «το 1939 εκτοπισθείς εις Φολέγανδρον ως κομμουνιστής και επανέλθων το 1941, ειργάσθην εις την Αλληλεγγύην της περιοχής Κολωνού. Εις το κίνημα του Δεκεμβρίου δεν έλαβον μέρος, αλλά το 1946 συμμετέσχον εις την ΚΟΒ Φαρμακοϋπαλλήλων ως μέλος αυτής και αργότερον ως γραμματεύς μέχρι τον Ιούνιον του 1947».¹⁸

Ημερομηνία υπογραφής

Στα δύο προηγούμενα αποσπάσματα των μικρών άρθρων του 1947 διατυπώνεται ρητά ότι οι εν λόγω δηλώσεις μετανοίας είχαν υπογραφεί στην Ασφάλεια. Παρόμοια αναφορά δεν εντοπίζεται μετά το 1948. Μάλιστα, διαρκής μέριμνα της εφημερίδας αποτελεί η υπενθύμιση προς το αναγνωστικό κοινό ότι οι δηλώσεις μετανοίας που δημοσιεύονται στα φύλλα της είναι «αυθόρμητες επιστολές που φθάνουν καθημερινά από κάθε μεριά της Ελλάδας». Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί και ο χαρακτηριστικός πρόλογος που προηγείται πάντα της ονομαστικής κατάστασης των «Μακρονησιωτών», περί των αθρόων επιστολών που λαμβάνουν. Εξάλλου, κοινή πεποίθηση στα αριστερά, τουλάχιστον, περιβάλλοντα ήταν πως οι δηλώσεις διοχετεύονταν στις εφημερίδες από την Ασφάλεια.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η ημερομηνία υπογραφής των δηλώσεων συχνά παραλείπεται. Συγκεκριμένα, αναγράφεται στο 41,6% των εντοπιζόμενων δηλώσεων μετανοίας που υπογράφονται από την κατηγορία «Πολίτες». Το ποσοστό αυτό δεν θεωρείται ικανό για την παρακολούθηση της πορείας των δημοσιευμένων δηλώσεων μετανοίας στο χρόνο. Παρέχει όμως τη δυνατότητα να διερευνηθεί η ως άνω υπόθεση ότι οι δηλώσεις μετανοίας διοχετεύονταν από τις εκάστοτε Αρχές στις εφημερίδες.

Στον Πίνακα 2 αποτυπώνεται η διαφορά ανάμεσα στην ημερομηνία υπογραφής μιας δήλωσης μετανοίας και της δημοσίευσής της στην εφημερίδα. Περίπου το 60% δημοσιεύονται την επομένη της υπογραφής. Επίσης, ένα ποσοστό κοντά στο 7,5% φαίνεται να δημοσιεύονται αυθημερόν. Ως μέγεθος είναι αρκετά μεγάλο για να θεωρηθεί τυπογραφικό λάθος. Λαμβάνοντας υπόψιν τα μέσα της εποχής, φαντάζει αδύνατο να πρόκειται πράγματι για αυθόρμητες επιστολές. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και από ορισμένα παραδείγματα. Είναι γνωστή η τακτική της Διοίκησης της Μακρονήσου να εξαναγκάζει τους πολιτικούς εξόριστους να αποστέλλουν επιστολές προς τις οικείες τοπικές και πολιτικές αρχές ή εκπροσώπους σχετικών φορέων. Από τον Δήμαρχο και τον Διοικητή του οικείου τμήματος της Χωροφυλακής έως τον Πρόεδρο του Δικηγορικού Συλλόγου, τον Κοσμήτορα του ΑΠΘ, Υπουργούς ή ακόμα και τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό.¹⁹ Στις 6 Οκτωβρίου 1948 δημοσιεύεται μια δήλωση μετανοίας που απευθύνεται στον Δήμαρχο Μενιδίου και η οποία καταλήγει ως εξής: «*Επιθυμώ την δια μέσου του κ. Χρ. Δέδε (δημάρχου Μενιδίου) ευρείαν δια του τύπου δημοσίευσιν της παρούσης μου, ως και την εις την εκκλησίαν ανάγνωσίν της*».²⁰ Παρόμοιες κατακλείδες περιέχει ένα μικρό σώμα δηλώσεων μετανοίας «Πολιτών»: «*Η παρούσα επιθυμώ όπως δημοσιευθή εις τον τύπον και αναγνωσθή εις την εκκλησίαν*

του τόπου». «*Η παρούσα μου παρακαλώ όπως δημοσιευθή εις τον Τύπον.*» «*Της παρούσης μου δύνασθε να κάμετε χρήσιν και δια του Τύπου.*»²¹ Εάν αυτές οι δηλώσεις μετανοίας είχαν πράγματι αποσταλεί από τους υπογράφοντες στην εφημερίδα, οι συγκεκριμένες προτάσεις θα ήταν άτοπες.

Παραδοχή ή μη της πολιτικής δράσης

Οι δηλώσεις μετανοίας δεν απέκτησαν ποτέ τυποποιημένη μορφή. Διακρίνονται ανάλογα με τα προσωπικά στοιχεία, την έκταση, το ύφος, το περιεχόμενο, το εάν ο υπογράφων προβαίνει σε αποκαλύψεις, την ανάγκη να φανεί πειστικός κ.ά. Στον Πίνακα 3 παρουσιάζονται οι 4 διαφορετικές κατηγορίες που συγκροτούνται ανάλογα με την πολιτική ταυτότητα και τον βαθμό ένταξης σε οργανώσεις που δηλώνεται πριν προχωρήσουν στην αποκήρυξη.

Στην πρώτη κατηγορία, το 19%, σχεδόν, υποστηρίζουν ότι «ουδέποτε υπήρξα κομμουνιστής». Στη δεύτερη, κοντά στο 4%, τονίζουν ότι «ουδέποτε υπήρξα κομμουνιστής» αλλά αναγνωρίζουν πως για κάποια χρονική περίοδο συνδέθηκαν με κάποια οργάνωση και συνήθως σημειώνουν ότι «παραπλανήθηκαν» ή ότι τους «ασκήθηκε βία». Στην τρίτη κατηγορία, σε ποσοστό 15%, παραδέχονται ότι ήταν μέλη ή οπαδοί του ΚΚΕ, του ΕΑΜ ή κάποιας άλλης οργάνωσης.

Τέλος, στην τέταρτη και μεγαλύτερη κατηγορία, που ξεπερνάει το 62%, «αποκηρύττουν» δίχως την οποιαδήποτε επιπρόσθετη πληροφορία. Πρόκειται για μια δήλωση του τύπου: «*Ο κάτωθι υπογεγραμμένος [ακολουθούν τα προσωπικά στοιχεία] δηλώ υπευθύνως ότι αποκηρύσσω το ΚΚΕ και τας παραφυάδας αυτού και τάσσομαι παρά το πλευρόν της Πατρίδος μου. Τόπος, Ημερομηνία*».

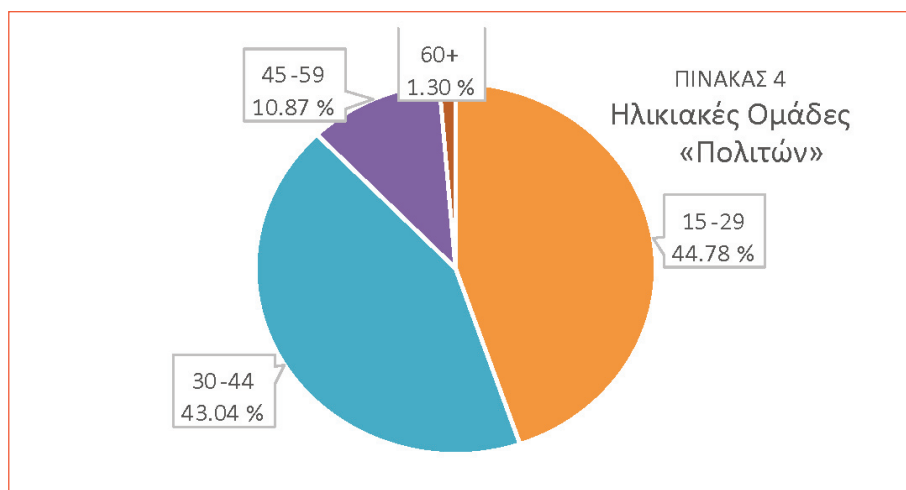
Ο προβληματισμός που προκύπτει από την συγκεκριμένη κατηγορία δηλώσεων μετανοίας αφορά στο γεγονός ότι, ενώ είναι κενές νοήματος, ενώ στερούνται δηλαδή ουσιαστικό περιεχόμενο, γίνονται παρά ταύτα δεκτές από τις Αρχές στις οποίες υποβάλλονται. Παρόμοιο ερώτημα προκύπτει και για την πρώτη περίπτωση των «ουδέποτε υπήρξα κομμουνιστής». Οι μεν απαρνούνται κάτι αόριστα, οι δε κάτι ξένο προς αυτούς. Ενδεχομένως η αποκήρυξη να προστίθεται εμφιατικά στην άρνηση της ιδιότητας του «Κομμουνιστή».

Εντούτοις, κρίνεται αμφίβολο εάν το ποσοστό του πληθυσμού που ήταν στο στόχαστρο των διωκτικών αρχών και που συνδεόταν με το ΚΚΕ ή τις Εαμικές οργανώσεις περιοριζόταν στο 18,89%, όπως προκύπτει από την άθροιση των κατηγοριών 2 και 3. Στην δεύτερη κατηγορία, των «*εκ πλάνης ή δια της βίας*» οργανωμένων, εντοπίζονται και ορισμένες διαφορούμενες διατυπώσεις. Ο Ι.Κ. ουδέποτε υπήρξε κομμουνιστής αλλά συμπληρώνει πως «*κατά την κατοχή παρασυρθείς προσεχώρησα εις τον ΕΛΑΣ και προσέφερα τας υπηρεσίας μου με το βαθμό του Λοχίου*». Ο Π.Τ. που φέρεται ότι ουδέποτε υπήρξε κομμουνιστής σημειώνει στη δήλωσή του: «*Περί το θέρος του έτους 1944 [...] υποχρεώθην επί απειλής της ζωής μου να αναλάβω καθήκοντα διαφωτιστού της ΕΠΟΝ*». Τέλος, ο Π.Κ. ουδέποτε κομμουνιστής εξίσου, υποστηρίζει ότι «*επί εαμοκρατίας δια της βίας μοι ανετέθη η αρχηγία του ΕΑΜ Σπατών, την οποίαν ανέλαβον κατόπιν συσκέψεως έγκριτων συμπολιτών μου, χάρις δε εις εμέ ουδείς έπαθε τι, καθ' όσον ειργάσθην εθνικώς και κατά των διαταγών των κομμουνιστών*».²²

Εάν η «πλάνη» και η «βία» συγκροτούν μια ρητορική που αποσκοπεί στο να ελαφρύνει τη θέση του/της υπογράφοντος/ουσας, είναι άστοχη η υπόθεση πως η αποσιώπηση της κινηματικής δράσης μπορεί να αποτελεί στρατηγική αντιμετώπισης με τον ίδιο στόχο; Με άλλα λόγια, εάν οι Αρχές δεν μπορούν να τεκμηριώσουν κατηγορίες ένταξης και συμμετοχής σε κάποια οργάνωση, η σιωπή και η μη διευκόλυνσή τους είναι, αν μη τι άλλο, η πιο ενδεδειγμένη στάση για τον εν γένει διωκόμενο.

Κοινωνικά χαρακτηριστικά

Τα βασικά κοινωνικά χαρακτηριστικά που αναγράφονται συνήθως στις δηλώσεις μετανόιας των «Πολιτών» είναι η ηλικία (σε ποσοστό 25,6%), το επάγγελμα (33,68%), η διεύθυνση κατοικίας (όσον αφορά την κατοικία η αποτύπωση εστιάζει μόνο στην Αθήνα – 60,39%) και το φύλο, το οποίο εξάγεται από το όνομα. Στον Πίνακα 4 αποτυπώνονται οι ηλικίες των υπογράφωντων/ουσών, χωρισμένες σε τέσσερις κατηγορίες 15-29, 30-44, 45-59 ετών και άνω των 60. Το κύριο συμπέρασμα είναι πως η συντριπτική πλειοψηφία αποτελείται από εργασιακά ενεργό πληθυσμό.

Στον Πίνακα 5 παρουσιάζεται η κοινωνική κατάταξη των υπογράφωντων/ουσών. Οι κατηγορίες είναι εμφανές πως δεν συνάδουν με τα σύγχρονα πρότυπα που ακολουθεί η ΕΛΣΤΑΤ. Οι επαγγελματικές ομαδοποιήσεις οργανώθηκαν με τρόπο ώστε τα στοιχεία να είναι συγκρίσιμα με σχετικές αποτυπώσεις της εποχής. Επίσης, προστέθηκαν ορισμένες κατηγορίες που αφορούν σε ιδιότητες και όχι επαγγέλματα. Θεωρήθηκε ότι είχε μια αξία η διακριτή τους απεικόνιση στον πίνακα, καθώς επιτρέπει την ακριβέστερη προσέγγιση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των δηλωσιών και διευκολύνει την περαιτέρω ανάλυση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Επαγγέλματα ή ιδιότητες

Αγρότες		1.14%
Εργάτες		(13.74%)
Ανειδίκευτοι	4.58%	
Ειδικευμένοι	9.16%	
Μεσαία Τάξη		(59.84%)
Ελεύθεροι επαγγελματίες	28.41%	
Ιδιωτικοί υπάλληλοι	17.27%	
Δημόσιοι υπάλληλοι	12.70%	
Τέως δημ. Υπάλληλοι	1.46%	
Επιστήμονες (Διανοούμενοι)		6.87%
Σώματα Ασφαλείας		1.35%
Φοιτητές, μαθητές		5.93%
Κληρωτοί		8.74%
Αταξινόμητοι		(2.39%)
Οικιακά	0.94%	
Ανάπηροι Πολέμου	0.83%	
Κρατούμενοι	0.62%	
		100.00%

Τέτοια περίπτωση αποτελούν οι Κληρωτοί. Πρόκειται για στρατεύσιμους οι οποίοι δεν ανήκουν σε Τάγματα της Μακρονήσου. Στην πλειοψηφία τους πρόκειται είτε για νεοσύλλεκτους που βρίσκονται στο ΚΒΕΑ (Κέντρο Βασιικής Εκ-

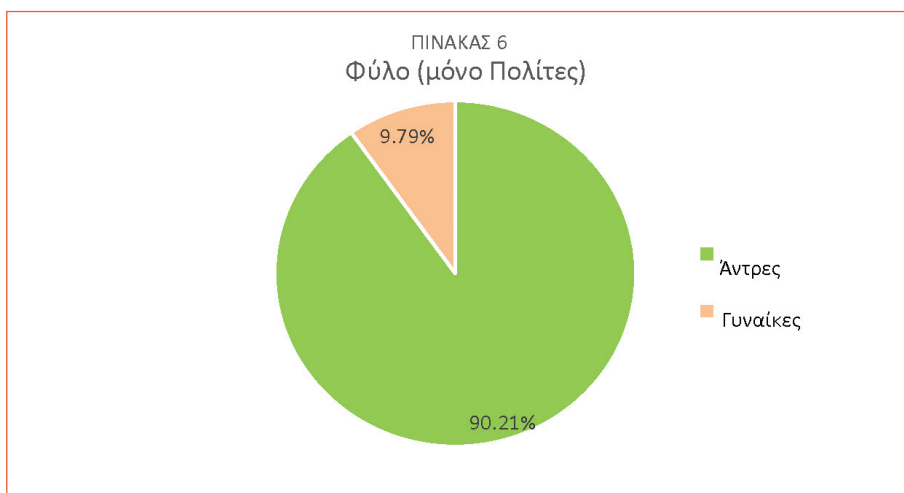

παίδευσης Αθηνών) είτε για κληρωτούς που υπηρετούν την θητεία τους σε διάφορους λόχους και υπηρεσίες του ΒΣΤ 902. Ομοίως και με τους Φοιτητές-Μαθητές. Η ηλικία τους κυμαίνεται από 20 έως 35 ετών, πρόκειται σε μεγάλο βαθμό για επαρχιώτες που σπουδάζουν στην Αθήνα (κοντά το 62%), ενώ η συντριπτική πλειοψηφία έχει υπάρξει μέλος της ΕΠΟΝ ή του ΕΛΑΣ (Το ποσοστό που αγγίζει το 80% που μοιράζεται στις κατηγορίες 2 και 3 του Πίνακα 3).

Αναφορικά με τα επαγγέλματα, υπενθυμίζεται πως η εφημερίδα *Εμπρός* είναι μια αθηναϊκή εφημερίδα και, επομένως, είναι λογικό να υποεκπροσωπούνται οι Αγρότες. Οι μόνες δυνατότητες σύγκρισης της κοινωνικής κατάταξης των «Πολιτών» με αντίστοιχες, και χρονικά κοντινές, του ΚΚΕ είναι η κοινωνική σύνθεση του 7ου Συνεδρίου (Οκτώβριος 1945) και της 3ης Συνδιάσκεψης (Οκτώβριος 1950).²³ Ακόμα και εάν παραβλέψουμε τους αγρότες, δεν προκύπτει κάποια ιδιαίτερη συσχέτιση. Βέβαια, και στις δύο καταστάσεις του ΚΚΕ, πρόκειται για εκλεγμένους αντιπροσώπους. Το γεγονός αυτό θέτει άλλου είδους περιορισμούς, καθώς δεν αποτυπώνουν μια αναλογικότητα των επαγγελματιών. Ούτε όμως από την σύγκριση με την κοινωνική κατάσταση των φυλακισμένων του εμφυλίου πολέμου (1952) που αποτυπώνει ο Burks εντοπίζεται κάτι ανάλογο.²⁴ Το κύριο πρόβλημα είναι πως δεν αναδεικνύεται ο εργατικός χαρακτήρας του ΚΚΕ, βασικό γνώρισμα ενός κομμουνιστικού κόμματος της περιόδου. Πόσο μάλλον, λαμβάνοντας υπόψιν την οργανωτική δουλειά που έχει προηγηθεί από το 1945 εντός του κόμματος για την επανάκτηση του εργατικού του χαρακτήρα.

Στο σημείο αυτό προκύπτουν δύο πιθανά συμπεράσματα. Το πρώτο είναι πως αφού δεν συμπίπτουν τα δεδομένα, η επιλογή του δείγματος είναι λάθος. Το δεύτερο προϋποθέτει την εξέταση της φύσης των συνθηκών εργασίας κάθε κοινωνικής κατηγορίας. Ο Εργάτης, ειδικευμένος και μη, είναι συνηθισμένος στην κινητικότητα και συχνά ασκεί αδήλωτη εργασία. Ο Ελεύθερος Επαγγελματίας για να λειτουργήσει χρειάζεται άδεια από το κράτος. Ο Υπάλληλος συγκροτεί σταθερή σχέση εργασίας με την επιχείρηση ή την εταιρία στην οποία απασχολείται. Ο Δημόσιος Υπάλληλος βρίσκεται, επιπλέον, αντιμέτωπος με τον Α.Ν. 516/1948. Η δήλωση μετανόιας αποτελεί ακόμα μεγαλύτερη επιτακτική ανάγκη για κάθε πολίτη που η εργασιακή του επιβίωση εξαρτάται από μια κρατική άδεια. Με την ευρύτερη έννοια, το ίδιο ισχύει για τους Φοιτητές,

όπου το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για την συνέχιση των σπουδών σε όλα τα ιδρύματα, πλην της ΑΣΟΕΕ, καθώς και για τους ανάπηρους πολέμου, οι οποίοι λαμβάνουν κάποια κρατική ενίσχυση.

Στον Πίνακα 6 αποτυπώνεται το φύλο. Σε αντίθεση με άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά που ενίοτε παραλείπονται, το φύλο είναι το μοναδικό στοιχείο που εξάγεται σε κάθε μια από τις περίπου 3.000 δηλώσεις πολιτών. Ταυτόχρονα, όμως καθίσταται και το πιο σύνθετο και περίπλοκο σημείο σε ανάλυση και ερμηνεία. Περίπου το 10% των συνολικά εντοπιζόμενων δηλώσεων μεταναόας υπογράφονται από γυναίκες. Το ποσοστό αυτό δημιουργεί ερωτηματικά. Είναι γνωστό πως η πολιτική δραστηριοποίηση, πόσο μάλλον η οργανωτική ένταξη των γυναικών μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα, δεν ήταν αντίστοιχη των ανδρών, αλλά δεν μπορεί να ήταν και τόσο χαμηλή. Ωστόσο, στην παρούσα συνθήκη έχει προηγηθεί η εμπειρία του ΕΑΜ και την ΕΠΟΝ, όπου οι γυναίκες «βγήκαν από το σπίτι», συμμετείχαν μαζί στις εκδηλώσεις, στις δράσεις, στις κινητοποιήσεις, ακόμη και στην μάχη. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, οι γυναίκες αποτελούσαν πανελλαδικά το 45% του ΕΑΜ και πάνω από το 80% των μελών

της Εθνικής Αλληλεγγύης.²⁵ Στην Θεσσαλία, για την οποία υπάρχουν επίσημες εκθέσεις της περιόδου, οι γυναίκες άγγιζαν το 36% των μελών των εαμικών οργανώσεων.²⁶ Εύλογα επομένως προκύπτει ο προβληματισμός αναφορικά με αυτό το 10%. Η Τ. Βερβενιώτη έχει υποστηρίξει ότι «το στρατόπεδο γυναικών είχε το μεγαλύτερο ποσοστό ατόμων που δεν είχαν υπογράψει δήλωση».²⁷ Είναι άραγε αυτή η απάντηση; Οι γυναίκες επέδειξαν ισχυρότερη αντίσταση και μεγαλύτερη ανθεκτικότητα απέναντι στις πιέσεις –σωματικές, ψυχολογικές, συναισθηματικές– για δήλωση;

Στο αρχείο της Υποδιεύθυνσης Ασφάλειας Πειραιά απόκειται ένα δεμένο σώμα εγγράφων – αντίγραφα των διαβιβαστικών της υπηρεσίας προς τις Αρχές των Στρατοπέδων Ικαρίας, Τρίκερι ή Χίου με τις ονομαστικές καταστάσεις των υπό εκτόπιση «επικίνδυνων κομμουνιστών/στριών», σύμφωνα με τις αποφάσεις της Πρωτοβάθμιας Επιτροπής Δημόσιας Ασφάλειας Νομού Αττικής, που αφορούν σε κατοίκους του Πειραιά. Τα έγγραφα έχουν ημερομηνία από 16 Ιανουαρίου 1948 έως 5 Μαρτίου 1949. Συνολικά υπό εκτόπιση τίθενται 1825 άτομα, εκ των οποίων οι 126 είναι γυναίκες, περίπου το 7%, ποσοστό που συνάδει και με εκείνο των εντοπιζόμενων δηλώσεων. Σε 4 περιπτώσεις, μαζί με τα διαβιβαστικά διασώζονται και τα επισυναπτόμενα συνοπτικά βιογραφικά των εκτοπιζόμενων – περίπου για 200 άνδρες και 30 γυναίκες. Σύμφωνα με αυτά, ο επικίνδυνος κομμουνιστής είναι στέλεχος του ΚΚΕ ή κάποιας εαμικής οργάνωσης και συνήθως έχει υπάρξει μαχητής του ΕΛΑΣ. Η επικίνδυνη κομμουνίστρια είναι εκείνη που επιμένει να οργανώνει και διενεργεί εράνους, παρά τις οχλήσεις ή και διώξεις που έχει υποστεί, ενώ, σπανιότερα, είναι επιφορτισμένη και με την διαφώτιση άλλων γυναικών. Τέλος, η μοναδική σχέση με την μάχη και τον ένοπλο αγώνα, είναι να έχει διατελέσει κάποια νοσοκόμα στον ΕΛΑΣ.

Επομένως, μήπως τελικά δεν είναι οι γυναίκες που ανθίστανται απέναντι στην βία και στις επιτακτικές πιέσεις των Αρχών για δήλωση, αλλά ένας συνδυασμός αυτής της συνθήκης παράλληλα με έναν κατασταλτικό μηχανισμό που υποτιμά και παραγνωρίζει τη δράση και την «επικινδυνότητά» τους; Μήπως τα στερεότυπα της εποχής για την θέση και τον ρόλο της γυναίκας είναι τόσο ισχυρά που την καθιστούν εν μέρει αόρατη στα μάτια της Ασφάλειας ή του χωροφύλακα; Εάν συνεκτιμηθεί η θέση –και συχνά η αποχή– που κατείχαν οι γυναίκες της εποχής στην εργασία οδηγούμαστε σε ασφαλές συμπέρασμα. Μία

γυναίκα αντιμετωπίζει σπανιότερα πίεση υπογραφής δήλωσης μετανοίας για διασφάλιση της θέσης εργασίας σε σύγκριση με έναν άνδρα, όπως είναι και συγκριτικά λιγότερες οι συναλλαγές της με τις Αρχές. Γεγονός είναι ότι οι γυναίκες που δηλώνουν ως απασχόληση «οικιακά» υπογράφουν συχνά κοινή δήλωση μετανοίας με τον σύζυγο ή τον πατέρα τους, ωσάν και η δήλωσή τους να μην έχει αυτούσια αξία, αλλά δευτερεύουσα ή συμπληρωματική, πλάι σε αυτή του άνδρα-κηδεμόνα.²⁸ Παράλληλα, οι μηχανισμοί καταστολής αρνούνται να τις αναγνωρίσουν ισότιμα ως επικίνδυνες σε σχέση με τους άνδρες κομμουνιστές. Ως εκ τούτου, είναι λιγότερες και οι δηλώσεις μετανοίας που υπογράφονται από γυναίκες.

Τέλος, αναφορικά με τις διευθύνσεις κατοικίας που αναγράφονται στις δημοσιευμένες δηλώσεις μετανοίας ακολουθούν δύο χάρτες. Ο πρώτος αποτυπώνει την κατανομή σε Αθήνα και προάστια, ενώ ο δεύτερος εστιάζει στο Δήμο Αθηναίων. Η πρώτη παρατήρηση αφορά τους θύλακες που εντοπίζονται σε προσφυγικές συνοικίες, όπως τα Νέα Σφαγεία, το Δουργούτι, ο Βύρωνας και η Καισαριανή, η Νίκαια, η Νέα Φιλαδέλφεια, η Νέα Ανατολή και τα Κουντουριώτικα στους Αμπελόκηπους κ.ά. Περιοχές, δηλαδή με ισχυρές οργανώσεις του ΚΚΕ, ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου. Στη συνέχεια, οι θύλακες που αποτυπώνονται σε παραδοσιακά λαϊκές γειτονίες, όπως συνοικίες του Περιστερίου, τα Μυκονιάτικα των Αγίων Αναργύρων και συνοικίες του Πειραιά. Η τρίτη παρατήρηση αφορά στον Δήμο Αθηναίων και στα σημεία που πληθαίνουν στις περιοχές που συνδυάζουν τόπο κατοικίας με μικρή επαγγελματική, μεταποιητική συνήθως, δραστηριότητα, όπως οι γειτονίες του Ψυρρή και του Μεταξουργείου, ο Βοτανικός και περιοχές κατά μήκος της οδού Λιοσίων. Τελευταίο σημείο αποτελεί η απουσία πυκνώσεων στην περιφέρεια «Σκομπία».

Επιμέρους παρατηρήσεις

Κατά την διάρκεια της αποδελτίωσης προέκυψαν 38 περιπτώσεις δεύτερης δήλωσης από το ίδιο πρόσωπο, συγκεκριμένα 18 «Πολίτες» και 20 «Μακρονησιώτες». Ο ένας μάλιστα από τη Μακρόνησο βρέθηκε τρεις φορές. Από αυτές τις διπλές δηλώσεις μετανοίας, οι μισές επαναδημοσιεύονται έπειτα από λίγες

μέρες, είτε λόγω κάποιας αβλεψίας του δακτυλογράφου (πχ. σε μία περίπτωση που το επίθετο δημοσιεύεται δίχως την κατάληξη), είτε τροποποιημένη, με προσθήκες ή εξειδικεύσεις, γεγονός που υποδηλώνει ότι προωθήθηκε στην εφημερίδα δίχως να έχει λάβει την απαραίτητη έγκριση από την Αρχή στην οποία κατατέθηκε. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, από την πρώτη μέχρι την δεύτερη δήλωση μεσολαβούν από 4 μήνες έως 1 έτος. Ο υπογράφων, δηλαδή, έχει κληθεί εκ νέου από τις Αρχές, ίσως για διαφορετική υπόθεση. Παράλληλα έχουν εντοπιστεί και αρκετές δηλώσεις, στις οποίες γίνεται μνεία σε προηγούμενες δηλώσεις με την ημερομηνία και τον τίτλο της εφημερίδας που τις φιλοξένησε. Οι ακόλουθες περιπτώσεις είναι χαρακτηριστικές: «Ο κάτωθι υπογεγραμμένος [...] ανανεύν την παρ' εμού γενομένην δήλωσιν μετανοίας και αποκηρύξεως του ΚΚΕ και του ΕΑΜ της 17ης Ιανουαρίου του έτους 1948, δηλώ ...» και «Ο υπογεγραμμένος [...] υπενθυμίζω εις όσους δυνατόν να το ξέχασαν ή και να μην το γνωρίζουν όσα εδήλωσα εις το φύλλον της εφημερίδος «Πατρίς» Πύργου της 25/7/46 και επαναλαμβάνω...»²⁹

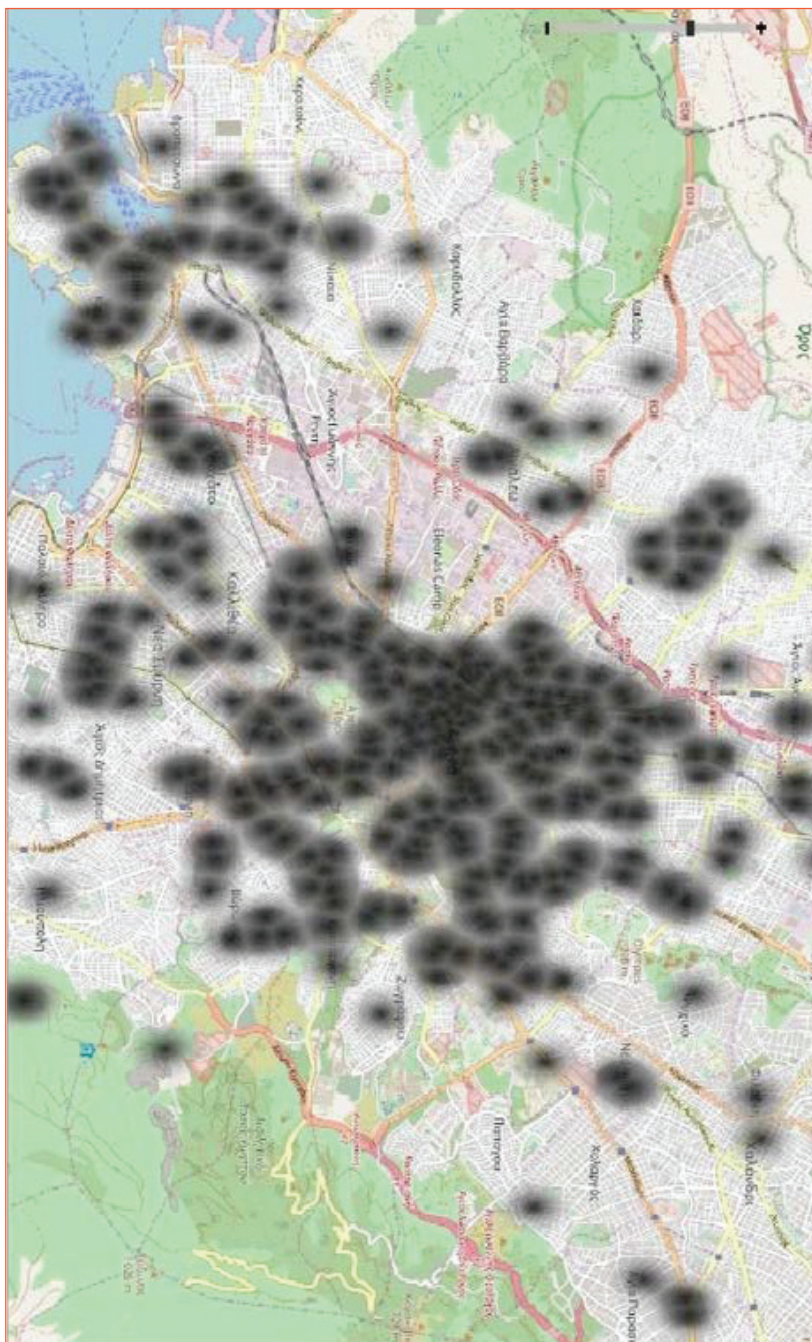
Μία άλλη διακριτή κατηγορία απαρτίζεται από δηλώσεις που αναδεικνύουν οικογενειακές, τοπικές σχέσεις και δίκτυα, επιχειρησιακές ακόμη και κλαδικές οργανώσεις. Συγκεκριμένα, έχουν εντοπιστεί 71 ανάλογα παραδείγματα. Η πιο συνηθισμένη μορφή αφορά σε δηλώσεις που συνυπογράφονται από 2 ή περισσότερα μέλη μιας οικογένειας. Ακολουθούν οι περιπτώσεις όπου δημοσιεύονται στη σειρά οι δηλώσεις των μελών μιας οικογένειας. Ενίοτε, εντοπίζονται σε διαφορετικά φύλλα δηλώσεις όπου οι υπογράφοντες φέρουν κοινό επίθετο, πατρώνυμο και κατοικούν στην ίδια διεύθυνση. Εκτός από το Γιαννοχώρι Νεστορίου και το Πολυκέρασο Καστοριάς, που έχουν αναφερθεί παραπάνω, δημοσιεύεται μία ονομαστική κατάσταση 25 ατόμων από το Σκαλοχώρι Λέσβου, όπου αναγράφονται οι ρόλοι στις τοπικές οργανώσεις και διακρίνονται 4 περιπτώσεις πρώτου ή δεύτερου βαθμού συγγένειας. Επίσης, μία ονομαστική κατάσταση 20 ατόμων, κατοίκων Νέας Ζωής Θεσσαλονίκης, μία 14 μελών της Κομματικής Οργάνωσης Βάσης (ΚΟΒ) Παλαιού Φαλήρου ενώ 5 εμποροϋπάλληλοι φαίνεται να εργάζονται στην ίδια επιχείρηση (Καλαμιώτου 2, ΕΣΜΑ). Κατά την περίοδο 11 Μαρτίου 1948 – 20 Μαΐου 1948 εντοπίζονται 9 δηλώσεις υπαλλήλων, διαφόρων ειδικοτήτων, του υποκαταστήματος ΙΚΑ Πειραιώς. Τέλος, στις 24 Μαΐου 1949 δημοσιεύεται η ονομαστική κατάσταση,

συνοδευόμενη από επάγγελμα, διεύθυνση και ρόλο στις οργανώσεις, 74 μελών της αχτίδας επαγγελματιών, βιοτεχνών και εμπόρων Αθήνας.

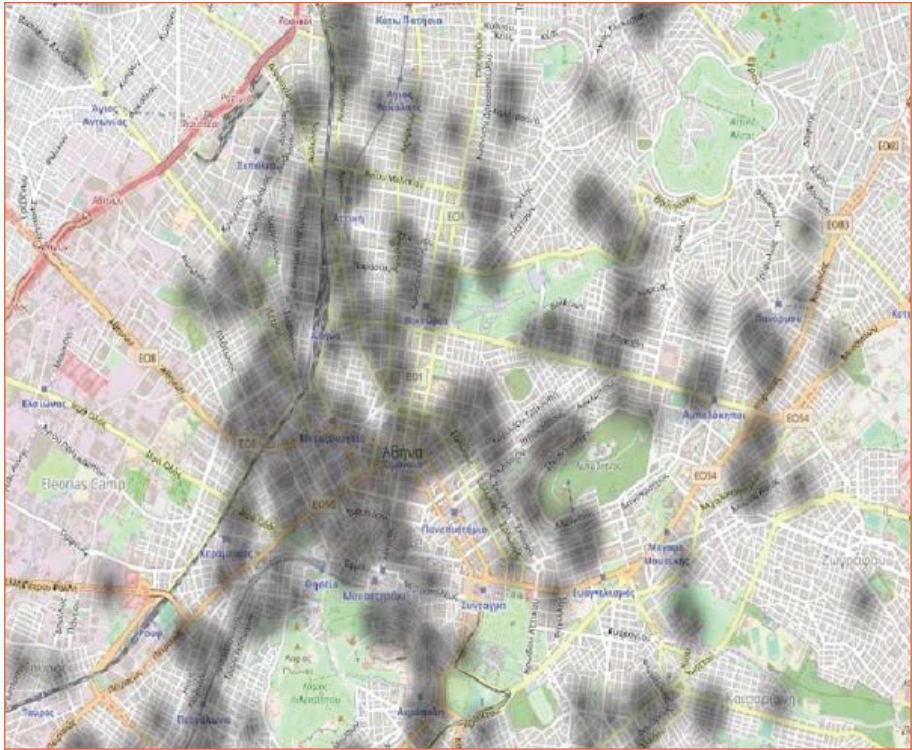
Κλείνοντας, εάν θέλαμε να αποδώσουμε σχηματικά τα πορίσματα της έρευνας ο τυπικός δηλωσίας είναι άνδρας, νέος (18 έως 45 ετών), με σταθερή εργασιακή σχέση και χαμηλά ή μεσαία εισοδήματα, κρίνοντας από τις περιοχές κατοικίας, τουλάχιστον όπως προκύπτει στην περίπτωση της Αθήνας. Δυστυχώς, όπως έχει αναφερθεί και προηγουμένως, δεν έχει εντοπιστεί κάποια κατάσταση των μελών του ΚΚΕ της περιόδου που θα επέτρεπε μια ασφαλή σύγκριση. Ωστόσο, ακόμα και με τα υπάρχοντα δεδομένα υποστηρίζεται πως οι εντοπιζόμενοι/ες δηλωσίες δεν ταυτίζονται ούτε με τα μέλη και τους οπαδούς του ΚΚΕ ή τα μέλη των αντιστασιακών οργανώσεων, ούτε με τους διωκόμενους της «λευκής τρομοκρατίας» ή του εμφυλιακού κράτους.

Πως ερμηνεύεται όμως αυτή η σχηματική διαπίστωση; Όσοι πληρούσαν τα ως άνω κοινωνικά χαρακτηριστικά ήταν πιο επιρρεπείς στις πιέσεις του κρατικού κατασταλτικού μηχανισμού και άρα πιο πιθανό να υπογράψουν δήλωση μετανοίας; Θα ήταν ένα εύλογο συμπέρασμα εάν η δήλωση ήταν ένα έγγραφο με μόνο παραγωγό τον/την υπογράφων/ουσα. Εντούτοις στην περίπτωση αυτή παραβλέπεται ο παράγοντας των συνθηκών εντός των οποίων συντάσσεται μία δήλωση. Οι μισές περίπου από τις εντοπισμένες δηλώσεις έχουν παραχθεί στην Μακρόνησο, ενώ για τις υπόλοιπες έχουμε ενδείξεις ότι συντάχθηκαν σε Κέντρα Νεοσυλλέκτων, στην Γενική Ασφάλεια, σε τμήματα Χωροφυλακής ή ακόμη και στην Διοίκηση κάποιου σωφρονιστικού καταστήματος. Επομένως, για να καταστούν κατανοητά τα ευρήματα, οφείλουμε να προσεγγίσουμε το «προφίλ» του δηλωσία υπό αυτό ακριβώς το πρίσμα, του κατασταλτικού μηχανισμού ως συμπαραγωγού της δήλωσης. Τότε οδηγούμαστε σε μία εκ διαμέτρου αντίθετη ερμηνεία. Ο νέος άνδρας με την σταθερή εργασιακή σχέση δεν είναι πιο πιθανό να υποκύψει στις πιέσεις της Ασφάλειας. Είναι πιο πιθανό να τις υποστεί, καθώς λόγω εργασίας, σπουδών, πρόσκλησης της κλάσης του ή κάποιας συναλλαγής με το Δημόσιο είναι υπαρκτός ο κίνδυνος να βρεθεί στο στόχαστρο της Ασφάλειας και να εκκινήσουν οι διαδικασίες δίωξής του. Επισημαίνεται, τέλος, πως η παρούσα έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί. Σε εξέλιξη βρίσκεται η αποδελτίωση της εφημερίδας *Καθημερινή* και ακολουθεί ο περιφερειακός Τύπος, οπότε τα πορίσματα θα έχουν μεγαλύτερη εύρος και εγκυρότερη τεκμηρίωση. Στόχος δεν

είναι να καταγραφούν όλοι οι «δηλώσεις», ούτε να εντοπιστεί ο ακριβής τους αριθμός. Βασικός σκοπός της έρευνας είναι να φωτιστεί το πολυπρισματικό φαινόμενο των δηλώσεων μετανόιας, καθώς και ο δαιδαλώδης μηχανισμός που παράγει το καθεστώς αυτό της πολιτικής δίωξης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- * Υπ. Δρ. Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Υπότροφος ΓΓΕΤ – ΕΛΙΔΕΚ. Η ερευνητική εργασία υποστηρίζεται (ή υποστηρίχτηκε) από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), στο πλαίσιο της Δράσης «Υποτροφίες ΕΛΙΔΕΚ Υποψηφίων Διδασκτόρων» (αρ. Σύμβασης 2357).
1. Τ. Βερβενιώτη, «Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο. Η Αθήνα και η επαρχία, η ηγεσία και τα μέλη» στο Ρ. Βαν Μπουσχότεν, Τ. Βερβενιώτη (επ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ. 92
  2. Βλ. τον νόμο περί ιδιώνυμου αδικήματος και κατοπινές αναθεωρήσεις και μεταρρυθμίσεις: Ν.4229/25-7-1929, Α.Ν. 117/1936, Α.Ν. 1075, 11/2/1938, Α.Ν. 509/1947.
  3. Γνωρίζουμε ότι η υπογραφή δήλωσης μετανοίας δεν αφορούσε μόνο στα μέλη του ΚΚΕ, αλλά και πολίτες και άλλων πολιτικών χώρων (Τροτσκιστές, Σοσιαλιστές, Κεντρώοι κ.ά.). Ωστόσο, αυτή ήταν η καθιερωμένη διατύπωση. Επίσης, η παρούσα μελέτη εστιάζει στα μέλη και τους οπαδούς του ΚΚΕ καθώς ήταν πολυπληθέστερη ομάδα, στην οποία στόχευαν τα μέτρα και για την οποία έχει εντοπιστεί επαρκές υλικό.
  4. Ν.Δ. της 4ης Ιουλίου 1933 «περί προσθήκης διατάξεων εις τον Νόμον 4229 “περί μέτρων ασφάλειας του Κοινωνικού Καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών”» και ο Ν. 5764/1933 το Ν.Δ. Σύμφωνα με το άρθρο 3. «*Τνα χωρήση η υπό όρων απόλυσις δια τα αδικήματα τα προβλεπόμενα υπό του νόμου 4229 [...] απαιτούνται προσέτι και αι εξής προϋποθέσεις. α) αίτησης του καταδίκου, β) δήλωσις εγγράφως ή και προφορικώς ενώπιον του Διευθυντού της Φυλακής αν είναι αγράμματος, ότι μετεμελήθη και ότι εις ουδεμίαν θέλει προβή ενέργειαν ή καθ’ οιονδήποτε τρόπον προσηλυτισμόν επιδιώκοντα την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικράτειας*».
  5. Την περίοδο, μάλιστα, του Εμφυλίου η «μάχη ενάντια στις δηλώσεις» που καλούνταν να δώσουν οι πολιτικοί κρατούμενοι στους τόπους εγκλεισμού και εξορίας ανανοηματοδοτείται και καθίσταται πλέον ως ισάξια και παράλληλη με την ένοπλη πάλη των μαχητών του ΔΣΕ. Ενδεικτικά: Φ. Γελαδόπουλος, *Αναμνήσεις απ’ το Μακρονήσι*, Αθήνα 1967, χ.ε., σ 47 και Α. Μπακόλας, *Εκ βαθέων... Ημερολόγιο*, Αθήνα, Ελσιάνη, 1998, σσ. 140-142.
  6. Δεν γνωρίζουμε εάν αντίστοιχη στάση τηρούσαν και άλλοι πολιτικοί χώροι ή ορ-

- γανώσεις. Για παράδειγμα, , δεν γνωρίζουμε αν υλοποιείται στους κόλπους Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας (ΑΚΕ) η διαλλακτική θέση που εκφράζει ο Κ. Γαβριηλίδης σε μαρτυρία του για τους δηλώσεις της Μακρονήσου. Βλ. σχετικά, Κ. Γαβριηλίδης, *Σε ώρες ευθύνης. Μακρόνησος*, Αθήνα, 1995, χ.ε., σσ. 64-67.
7. Ένα εύλογο ερώτημα που προκύπτει είναι για ποιο λόγο οι εφημερίδες αφιέρωναν χώρο στα φύλλα τους για την δημοσίευση των δηλώσεων μετανόιας. Ειδικότερα, ήταν ζήτημα ιδεολογίας, εξαναγκάζονταν από το εκάστοτε καθεστώς ή είχαν και οικονομικά οφέλη; Πλήρωνε, δηλαδή, το κράτος για να δεσμεύει αυτό τον χώρο στον Τύπο;
  8. Αντίγραφο της δήλωσης που έπρεπε να υπογράψουν οι δημόσιοι υπάλληλοι, σύμφωνα με τον Α.Ν. 516/1948 «*Περί ελέγχου νομιμοφροσύνης των δημοσίων υπαλλήλων και υπηρετών*», δημοσιεύεται στο Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1940-1967)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1975, σσ. 465-467.
  9. Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της Αδύνατης Επανάστασης. ΚΚΕ και Αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Ολκός, 1976, σσ. 289 και 304.
  10. Ρ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1978, σ. 111, και Lars Baerentzen, «*Η λαϊκή υποστήριξη του ΕΑΜ στο τέλος της Κατοχής*», *Μνήμων*, 9 (1984), σσ. 163-165.
  11. Ο Πότης (Παναγιώτης) Τσιμπιδάρος ήταν απόφοιτος της Νομικής, αλλά ασχολήθηκε με την δημοσιογραφία. Υπήρξε αρθρογράφος και διευθυντής αρκετών εφημερίδων, μεταξύ των οποίων και το *Εμπρός*. Πολιτικά εντασσόταν στον χώρο των Φιλελευθέρων. Την περίοδο μάλιστα 1928-1932 διετέλεσε και διευθυντής του Πολιτικού Γραφείου του Ελευθερίου Βενιζέλου. Επίσης, εξελέγη Βουλευτής με το Κόμμα των Φιλελευθέρων στις εκλογές του 1932 και του 1946.
  12. *Εμπρός*, 16 Ιουλίου 1947 και 18 Ιουλίου 1947.
  13. *Εμπρός*, 11 Αυγούστου 1949, 1 Σεπτεμβρίου 1949 και 12 Νοεμβρίου 1949.
  14. Με την Συμφωνία της Βάρκιζας αμνηστεύτηκαν τα πολιτικά αδικήματα που τελέστηκαν τον Δεκέμβρη του 1944. Από την αμνηστία εξαιρέθηκαν αδικήματα του κοινού ποινικού δικαίου, όπως τα εγκλήματα κατά της ζωής και της ιδιοκτησίας. Το επόμενο διάστημα, πλήθος ελασιτών και εαμιτών οδηγήθηκαν στα κατά τόπους Κακουργιοδικεία κατηγορούμενοι για φόνους, κλοπές και καταστροφή περιουσιών.
  15. Σύμφωνα με την απογραφή του 1940, το Γιαννοχώρι αριθμεί 678 κατοίκους, ενώ το 1951 έχει μάλλον ερημωθεί. Ο πληθυσμός του Πολυκέρασου είναι 397 και 87, αντίστοιχα. Επίσης, στο κείμενο επιλέγεται να διατηρηθούν τα τοπωνύμια, όπως τα αναφέρουν οι συντάκτες τους. Εν προκειμένω, και τα δύο χωριά ανήκουν στον

- νομό Καστοριάς, ωστόσο προσδιορίζονται με βάση διαφορετικές γεωγραφικές διαιρέσεις. Δεν είναι εφικτή επί της παρούσης μία εκτενής ανάλυση, αλλά παρουσιάζει ενδιαφέρον το πως οι άνθρωποι της εποχής φαίνεται να αντιλαμβάνονται και να αναγνωρίζουν τον τόπο τους.
16. Βλ. Ν. Μάργαρης, *Ιστορία της Μακρονήσου*, Αθήνα, Δωρικός, 1982, τ. 1, σσ. 609-634 και τ. 2, σσ. 7-95.
  17. Σημειώνεται πως από 1 έως 25 Φεβρουάριου του 1950 έχει κηρυχθεί απεργία στον Τύπο. Επομένως, οι 5 δημοσιευμένες δηλώσεις που εντοπίζονται δεν απηχούν την πραγματικότητα. Για τον λόγο αυτό έχει χαραχτεί στον Πίνακα η διακεκομμένη γραμμή ανάμεσα σε Ιανουάριο και Μάρτιο.
  18. Δήλωση μετανοίας Σ.Φ., *Εμπρός*, 15 Σεπτεμβρίου 1948.
  19. Ενδεικτικά, βλ. *Εμπρός*, 12 Σεπτεμβρίου 1949, 28 Σεπτεμβρίου 1948 και 18 Δεκεμβρίου 1948 αντίστοιχα.
  20. *Εμπρός*, 6 Οκτωβρίου 1948.
  21. *Εμπρός*, 8 Ιουλίου 1948, 15 Ιουλίου 1947 και 12 Οκτωβρίου 1948 αντίστοιχα.
  22. *Εμπρός*, 13 Απριλίου 1949, 3 Νοεμβρίου 1948 και 19 Ιουλίου 1947 αντίστοιχα.
  23. Βλ. Πίνακες 13 και 14, στο Χρ. Βερναρδάκης, Γ. Μαυρή, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην Προδικτατορική Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1991, σ. 91.
  24. Βλ. Πίνακας 6 (2), Burks R.V., «Statistical profile of the Greek Communist», *Journal of Modern History*, v. 27, 1955, όπως αναδημοσιεύεται στο Ρ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος*, ό.π., σ. 136.
  25. Μ. Ράνου, «Η συμμετοχή της γυναίκας στην εθνική αντίσταση και οι παραδόσεις του κινήματος», στο *Συμπόσιο για την Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή 1985, 2η έκδ., σσ. 173-174.
  26. «Εκθεση Καραγιώργη», στο Χρ. Βερναρδάκης, Γ. Μαυρή, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες*, ό.π., σ. 38.
  27. Τ. Βερβενιώτη, *Αναπαραστάσεις της Ιστορίας: Η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού*, Αθήνα, Μέλισσα, 2009, σ. 127.
  28. *Εμπρός*, 7 Ιουνίου 1950 και 18 Αυγούστου 1948